

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СПЕЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ І ПСИХОЛОГІЇ
ІМЕНІ МИКОЛИ ЯРМАЧЕНКА НАПН УКРАЇНИ**

БУРЛАКА ОЛЬГА ВІКТОРІВНА

УДК 376-056.262:[376.016:91](043.3)

**ФОРМУВАННЯ ГЕОГРАФІЧНИХ ПОНЯТЬ
В УЧНІВ ІЗ ПОРУШЕННЯМИ СЛУХУ
6-9 КЛАСІВ**

13.00.03 – корекційна педагогіка

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Київ – 2021

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано в Інституті спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка НАПН України.

Науковий керівник – доктор педагогічних наук, старший науковий співробітник
Шевченко Володимир Миколайович,
Інститут спеціальної педагогіки і психології
імені Миколи Ярмаченка НАПН України,
відділ освіти дітей із порушенням слуху,
в.о. Вченого секретаря

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, професор
Кульбіда Світлана Вікторівна,
Інститут спеціальної педагогіки і психології
імені Миколи Ярмаченка НАПН України,
головний науковий співробітник відділу навчання
жестової мови.

кандидат педагогічних наук
Пиптюк Павло Федорович,
Запорізький національний університет,
кафедра теорії та методики фізичної культури і
спорту, старший викладач.

Захист відбудеться «28» грудня 2021 р. о 14.00 на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.450.01 в Інституті спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка НАПН України за адресою: м. Київ, вул. М. Берлинського, 9, 2-й поверх, (зала засідань).

З дисертацією можна ознайомитися в науковій частині Інституту спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка НАПН України за адресою: 04060, м. Київ, вул. М. Берлинського, 9.

Автореферат розіслано «27» листопада 2021 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Е. А. Данілавічюте

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Сучасне суспільство висуває низку вимог до всіх освітніх закладів щодо якісної підготовки учнів з метою подальшого застосування отриманих ними знань у різних життєвих ситуаціях. Особливо це стосується спеціальних закладів загальної середньої освіти, у яких навчаються учні з порушеннями слуху, адже вони мають обмежені адаптаційні та інтеграційні можливості, що перешкоджає їх нормальному розвитку. Підготовка учнів із порушеннями слуху до самостійного життя та використання набутих знань у практичній діяльності, насамперед, передбачає удосконалення системи спеціальної освіти для їх навчання та пошук шляхів підвищення якості освітнього процесу. Одне з важливих місць у навчальному процесі належить освітній галузі «Природознавство», зокрема предмету «Географія». Водночас складний зміст навчальної програми з географії в середніх класах, вибіркоче використання наочних засобів навчання на уроках, слабка володіння вчителями жестовою мовою та поверхнєве розуміння особливостей розвитку учнів із порушеннями слуху негативно позначається на усьому навчальному процесі, що призводить до труднощів під час сприймання, відтворення та застосування учнями отриманих географічних знань у практичній діяльності.

Проблемі формування географічних понять в учнів приділялася значна увага з боку вчених, педагогів, філософів, психологів тощо. Вони прямо або опосередковано розглядали питання вдосконалення методики навчання географії в школі (В. Герасимчук, Л. Зеленська, С. Кобернік, Р. Коваленко, В. Корнеєв, Л. Круглик, О. Надтока, Т. Назаренко, Я. Олійник, В. Онищук, М. Откаленко, В. Пестушко, Б. Пічугін, В. Сасихов, А. Сиротенко, О. Скуратович, М. Топузов, О. Топузов, О. Топчієв, Г. Уварова, Б. Чернов, Є. Шипович, П. Шищенко, Б. Яценко, V. Kaminske, G. Rochelle, J. Trygestad та ін.).

Більш ґрунтовно проблему формування географічних понять у школярів висвітлювали у своїх наукових працях Б. Ананьєва, А. Бібік, А. Даринський, В. Дорн, Л. Емузова, І. Єринова, Є. Кабанової-Меллер, С. Кобернік, Т. Корман, Т. Кучер, Н. Менчинська, О. Скуратович, А. Стручкова, Н. Тализіна, О. Топузов та ін. Вони доводили важливість формування географічних понять на уроках географії з метою подальшого застосування їх школярами у практичній діяльності чи різних життєвих ситуаціях.

Проблема навчання учнів з особливими освітніми потребами висвітлена в дослідженнях низки вчених, зокрема, ними виділено особливості осмислення глухими та слабкочуючими школярами загальних і одиничних понять (А. Гозова, Т. Розанова, Л. Тигранова, Ж. Шиф та ін.); розкрито специфіку врахування індивідуальних особливостей учнів при формуванні понять (А. Попова, М. Тітова та ін.); виділено етапи формування географічних понять в учнів із порушеннями слуху (О. Речицька, М. Тітова та ін.); підкреслено особливості формування загальних та одиничних понять (А. Гозової, Т. Розанової, Л. Тигранової, Ж. Шиф та ін.); розкрито особливості формування активного і пасивного словникового запасу (Т. Богданова, О. Речицька та ін.); висвітлено особливості диференціації домашніх завдань (В. Серова, М. Тітова та ін.); встановлено специфіку диференціації самостійної роботи учнів (С. Зубов, Е. Марциновська, М. Тітова та ін.); висвітлено методику навчання учнів із

особливими потребами усного мовлення (К. Волкова, Н. Слезіна, Ф. Рау та ін.); підкреслено важливість забезпечення компенсаторного шляху учня з особливими потребами та рівняння на його здорові сили (А. Дячков, С. Зиков та ін.); висвітлено специфіку роботи по розвитку слухового сприймання (Т. Власова, Е. Кузьмічова та ін.), наголошено на важливості збереження та використання зорових аналізаторів (Н. Адамюк, О. Дробот, А. Замша, В. Засенко, С. Кульбіда, С. Литовченко, О. Таранченко, О. Федоренко, М. Шеремет, Ж. Шиф, М. Ярмаченко та ін.).

Відзначаючи значний внесок дослідників необхідно зауважити, що на даний час проблема формування географічних понять в учнів із порушеннями слуху 6-9 класів ґрунтовно невивчена, оскільки проведена недостатня кількість досліджень, які присвячені ролі формування понять в учнів середніх класів на уроках з предмету «Географія», етапів формування нових понять та виявлення показників їх сформованості з подальшим самостійним використанням нових понять у практичній діяльності чи життєвій ситуації; недостатньо уваги приділено дослідженню наступності у формуванні цих понять в початкових класах на уроках «Природознавство», «Я у світі», «Я пізнаю світ» та середніх класах на уроках «Географія» і суміжних предметах природничого циклу.

У порівнянні з ґрунтовним вивченням проблеми формування географічних понять в учнів, які навчаються у закладах загальної середньої освіти, в спеціальній педагогіці дослідження формування географічних понять в учнів із порушеннями слуху, які навчаються у спеціальних закладах загальної середньої освіти, відбувалися переважно в початковій школі на уроках «Природознавство».

Формування географічних понять в учнів 6-9 класів із порушеннями слуху розв'язує не лише освітню мету, а й забезпечення практичної спрямованості процесу навчання із урахуванням особливостей розвитку школярів (особливостей зорової і мовленнєвої модальності, психічного процесу сприймання, усвідомлення та відтворення географічних понять), особливостей формування у них пасивного і активного словникового запасу та обов'язкового використанням вчителями на уроках жестової мови на високому рівні з метою якісної передачі знань учням.

Теоретичний аналіз наукових досліджень з проблеми формування географічних понять в учнів із порушеннями слуху свідчить про складність формування нових понять у цієї категорії школярів, що пов'язано із відсутністю досліджень та методики формування географічних понять у школярів 6-9 класів із порушеннями слуху, незначною кількістю досліджень формування нових природничих понять у початкових класах та слабе володіння вчителями української жестової мови (як засобу передачі інформації). Необхідність та водночас відсутність методики формування географічних понять в учнів із порушеннями слуху саме 6-9 класів визначили актуальність обраної теми дисертаційного дослідження - **«Формування географічних понять в учнів із порушеннями слуху в 6-9 класах».**

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконано відповідно до тематичного плану науково-дослідної роботи Інституту спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка НАПН України і пов'язане з тематикою відділу освіти дітей із порушеннями слуху «Науково-методичне забезпечення навчання дітей раннього та дошкільного віку з порушеннями слуху» (0121U108670). Тема дисертаційного дослідження затверджена Вченою радою інституту (протокол № 4 від 18.04.2016 р.).

Мета дослідження – розроблення теоретично обґрунтованої та експериментально апробованої методики формування географічних понять в учнів 6-9 класів із порушеннями слуху.

Відповідно до мети дослідження визначено такі **завдання**:

1. Здійснити теоретичний аналіз наукової літератури з проблеми дослідження;
2. Проаналізувати специфічні дидактичні принципи навчання учнів із порушеннями слуху;
3. Визначити особливості та стан сформованості географічних понять в учнів 6-9 класів із порушеннями слуху;
4. Зробити диференційований розподіл учнів із порушеннями слуху за мовним типом родини;
5. Встановити організаційно-педагогічні умови формування географічних понять в учнів 6-9 класів із порушеннями слуху;
6. Теоретично обґрунтувати й експериментально перевірити ефективність методики формування географічних понять в учнів 6-9 класів із порушеннями слуху.

Об'єкт дослідження – пізнавальна діяльність учнів із порушеннями слуху 6-9 класів у процесі вивчення предметів природничо-географічного циклу.

Предмет дослідження – формування в учнів з порушеннями слуху 6-9 класів географічних понять.

Для досягнення поставлених мети й завдань були використані такі **методи дослідження**:

теоретичні: аналіз (логіко-теоретичний, порівняльний) спеціальної психолого-педагогічної літератури для розкриття сутності й особливостей формування географічних понять в учнів із порушеннями слуху 6-9 класів та визначення основних наукових понять; синтез, абстрагування й конкретизація – для визначення теоретико-методичних засад формування географічних понять в учнів 6-9 класів із порушеннями слуху; теоретичне моделювання з метою розробки методики формування географічних понять в учнів із порушеннями слуху 6-9 класів;

емпіричні: педагогічний експеримент (констатувальний, формувальний, контрольний), що спрямований на визначення стану сформованості та формування географічних понять в учнів із порушеннями слуху 6-9 класів. Для виявлення особливостей сформованості географічних понять в учнів із порушеннями слуху та встановлення організаційно-педагогічних умов формування географічних понять в учнів 6-9 класів із порушеннями слуху відбулося опитування (розроблення анкет для учнів і вчителів географії) та спостереження (розроблення карти спостереження, протоколу аналізу поурочного плану, протоколу спостереження за особливостями формування географічних понять в учнів із порушеннями слуху); для визначення мовних типів родин учнів із порушеннями слуху відбулося опитування (розроблені анкети для учнів);

математично-статистичні методи: процедури кількісної, якісної та статистичної обробки експериментальних даних для встановлення значущості міжгрупових розбіжностей учнів із порушеннями слуху 6-9 класів експериментальної (ЕГ) та контрольної (КГ) груп за F^* критерієм кутового перетворення Фішера.

Теоретико-методологічне підґрунтя дослідження склали: положення психолого-педагогічної теорії засвоєння знань та формування наукових понять (Л. Виготський, П. Гальперін, В. Давидов, Л. Занков та ін.); теорії учбової діяльності

(П. Гальперін, В. Давидов, Д. Ельконін та ін.); положення про провідну роль навчання щодо розвитку учнів (Л. Виготський, Л. Занков, Г. Костюк, С. Максименко та ін.); фундаментальні психолого-педагогічні дослідження особливостей формування географічних понять в учнів із порушеннями слуху (А. Гозова, Т. Розанова, Л. Тигранова, Ж. Шиф та ін.); наукові положення про важливість забезпечення компенсаторного шляху учнів із порушеннями слуху та рівняння на його здорові сили (А. Дячков, С. Зиков та ін.); основоположні принципи організації навчання і виховання учнів з особливими освітніми потребами (Е. Данілавічюте, І. Дмитрієва, В. Засенко, А. Колупаєва, С. Кульбіда, М. Супрун, М. Шеремет, М. Ярмаченко та ін.); положення про специфіку навчання і виховання слабкочуючих та глухих учнів (В. Засенко, Н. Засенко, С. Литовченко, К. Луцько, О. Таранченко, Л. Фомічова та ін.); результати досліджень у нейрофізіології (Е. Klima, P. Siple та ін.); дослідження в лінгвістиці (Н. Адамюк, С. Кульбіда, В. Bahan, С. Lucas, W. C. Stokoe, С. Villi та ін.) та лінгводидактиці жестової мови (Н. Адамюк, О. Дробот, S. Supalla та ін.); положення концепцій білінгвального навчання осіб із порушеннями слуху (Н. Адамюк, О. Дробот, А. Замша, С. Кульбіда, J. Cross, В. Kannapell, K. Nelson та ін.).

Вірогідність результатів дослідження забезпечується методологічним та теоретичним обґрунтуванням вихідних положень дослідження; застосуванням системи методів, адекватних меті, предметові та завданням дослідження; репрезентативністю джерельної бази; поєднанням кількісного та якісного аналізу здобутих результатів.

Наукова новизна здобутих результатів полягає у тому, що:

вперше:

- теоретично обґрунтовано методику формування географічних понять в учнів із порушеннями слуху 6-9 класів;
- теоретично обґрунтовано і констатовано залежність динаміки формування географічних понять в учнів із порушеннями слуху від урахування мовного типу родини, особливостей розвитку школярів, особливостей формування активного і пасивного словників, врахування своєрідності засвоєння географічних понять, використання на уроках географії дидактичних засобів навчання та усіх мовленнєвих форм;
- теоретично обґрунтовано і визначено доцільність використання специфічних дидактичних принципів навчання, а саме: «єдності процесу навчання та словесно-жестової мови», «інтенсивного розвитку слухового сприймання та навичок зчитування з губ», «інтенсифікації словесно-жестового спілкування»;
- науково обґрунтовано і визначено організаційно-педагогічні умови активізації формування географічних понять в учнів із порушеннями слуху;
- визначено особливості формування та критерії сформованості географічних понять в учнів із порушеннями слуху 6-9 класів.

уточнено:

- роль дидактичних засобів навчання, зокрема словесно-жестового при формуванні географічних понять у школярів 6-9 класів із порушеннями слуху;
- поняття, що характеризують теоретико-методологічні аспекти формування географічних понять в учнів із порушеннями слуху (бімодальний білінгвізм, мовний тип родини);

- зміст понять, що окреслюють методичні аспекти формування географічних понять в учнів із порушеннями слуху 6-9 класів (діагностичний, мотиваційний, актуалізаційний, формувальний, автоматизаційний, контрольний).

подальшого розвитку набули:

форми і методи формування географічних понять в учнів із порушеннями слуху 6-9 класів; положення про застосування білінгвального підходу при формуванні географічних понять в учнів 6-9 класів із порушеннями слуху; усвідомлення важливості формування географічних понять в учнів із порушеннями слуху 6-9 класів.

Практичне значення дослідження полягає у тому, що результати експериментального дослідження можуть використовуватися при укладанні підручників і навчально-методичних посібників для спеціальних закладів загальної середньої освіти, а також під час проведення курсів підвищення кваліфікації педагогічних кадрів та підготовки студентів у вищих навчальних закладах педагогічного профілю за спеціальністю «Корекційна освіта. Сурдопедагогіка»;

Результати дисертаційного дослідження можуть використовуватися при наданні рекомендацій вчителям географії щодо застосування методики формування географічних понять у спеціальних закладах загальної середньої освіти.

Результати дослідження впроваджено у освітній процес спеціальних закладів загальної середньої освіти, що підтверджено відповідними документами: Хмельницька спеціальна загальноосвітня школа № 33 (довідка № 01-23/01-26 від 13.03.2018 р.); Комунальний заклад Львівської обласної ради «Підкамінська спеціальна школа I-III ступенів з поглибленою професійною підготовкою» (довідка № 11 від 20.01.2020 р.); Комунальний заклад «Вінницький навчально-виховний комплекс: спеціальна загальноосвітня школа-інтернат I-III ст. – дошкільний заклад Вінницької обласної Ради» (довідка № 15 від 17.01.2020 р.); Хмельницька обласна Рада Новоушицька спеціальна школа (довідка № 4-од від 24.01.2020 р.); Хмельницька обласна Рада Кам'янець-Подільський багатoproфільний навчально-реабілітаційний центр (довідка № 01-11/174 від 30.05.2018 р.); Комунальний заклад «Харківський спеціальний навчально-виховний комплекс» Харківської обласної ради (довідка № 323 від 24.05.2018 р.).

Особистий внесок здобувача полягає у тому, що всі наукові підходи та положення, теоретико-методологічні засади і висновки дослідження, які представлено до захисту, здобуто та сформульовано авторкою самостійно.

Апробація результатів дослідження здійснювалася на науково-практичних масових заходах різного рівня, зокрема:

– *міжнародних конференціях*: «Стан та перспективи розвитку педагогіки та психології в Україні та світі» (м. Київ, 2016); «Пріоритетні наукові напрямки педагогіки і психології: від теорії до практики» (м. Харків, 2016); «Психологія та педагогіка: сучасні методики та інновації, досвід практичного застосування» (м. Львів, 2016); «Дослідження різних напрямів розвитку психології та педагогіки» (м. Одеса, 2016); «Актуальні питання та проблеми у розвитку соціальної науки» (м. Кельце, 2016); «Психологія та педагогіка у XXI столітті: перспективні та пріоритетні напрямки досліджень» (м. Київ, 2018); «Сучасні дослідження у психології та педагогіці – прогрес майбутнього» (м. Одеса, 2018); «Сучасний вимір психології та педагогіки» (м. Львів, 2018); «Психологія і педагогіка на сучасному етапі розвитку наук: актуальні питання теорії і практики» (м. Одеса, 2021).

- *всеукраїнських науково-практичних конференціях*: «Соціально-педагогічна робота в закладах освіти інклюзивної орієнтації» (м. Хмельницький, 2012, 2013, 2014, 2016); «Гуманістична парадигма у спеціальній освіті: наука і практика» (м. Київ, 2015); «Освіта осіб з особливими потребами: виклик сьогодення» (м. Київ, 2018); «Навчання і виховання в інклюзивному освітньому просторі: теорія та практика» (м. Хмельницький, 2019).

- *обласній науково-практичній конференції*: «Шкільна освіта Хмельниччини: психолого-педагогічний супровід модернізаційних процесів» (м. Хмельницький, 2020).

Результати дослідження обговорювалися на засіданнях відділу освіти дітей з порушеннями слуху, звітних науково-практичних конференціях Інституту спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка НАПН України (2014–2021).

Публікації. Основні положення та результати дисертаційного дослідження висвітлено у 24 публікаціях, з них: 8 статей у фахових наукових журналах та збірниках наукових праць; 16 публікацій матеріалів та тез конференцій, що додатково висвітлюють наукові результати дисертації.

Структура та обсяг дисертації: робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (250 найменувань, з них 33 іноземні), додатків. Загальний обсяг дисертації становить 206 сторінок, основний зміст викладено на 151 сторінці. Робота містить 14 таблиць, 2 діаграми та 1 рисунок на 17 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність дослідження та доцільність вибору теми, визначено об'єкт, предмет, мету та завдання; охарактеризовано методологічні та теоретичні основи дослідження, розкрито наукову новизну, теоретичну і практичну значущість, наведено дані щодо вірогідності, апробації та впровадження здобутих результатів.

У **першому розділі** - *«Теоретико-методичні засади формування географічних понять в учнів 6-9 класів зі збереженням і порушенням слухом»* - здійснено аналіз вітчизняних і зарубіжних літературних джерел; теоретично обґрунтовано і визначено теоретико-методичні засади формування географічних понять в учнів 6-9 класів із збереженням і порушенням слухом.

Системний аналіз літературних джерел свідчить, що проблему формування географічних понять в учнів вивчали: Л. Виготський, П. Гальперін, С. Гончаренко, Л. Занков, Е. Кабанова-Меллер, М. Криловець, Л. Круглик, І. Матрусов, О. Надтока, М. Откаленко, Л. Панчешнікова, В. Паламарчук, О. Плахотнік, О. Пометун, М. Скаткін, О. Топузов О. та ін. Науковці досліджували способи і методи формування географічних понять та критерії і умови засвоєння понять учнями.

Методичні праці К. Агібалової, О. Вагіна, Н. Дайрі, Г. Донського, В. Комарова, О. Пометун, С. Терно та монографія з питань методики викладання географії і наукові роботи в сфері психології Е. Кабанової-Меллер визначають шляхи якісного засвоєння та правильного застосування нових понять учнями загальноосвітніх навчальних закладів.

Розглядаючи проблему підвищення якості географічних знань школярів, на основі якої відбувається формування географічних понять, важливо враховувати

особливості розвитку учнів із порушеннями слуху. У дослідженнях А. Дячкова та С. Зикова підкреслюється важливість забезпечення компенсаторного шляху учня із порушеннями слуху та рівняння на його здорові сили. Тому в науковій літературі зазначається, що педагогічна робота з учнями спрямовується, насамперед, на розвиток мови, слухового сприймання, використання дидактичних засобів навчання, жестової і дактильної мов, навичок читання з губ та спирається на всі збережені аналізатори школярів із порушеннями слуху (частково слух (якщо є залишки), зір, нюх, смак, дотик).

Аналіз спеціальної літератури засвідчив, що навчанням учнів із порушеннями слуху займалися багато науковців, зокрема: Р. Боскіс, А. Дячков, В. Засенко, Н. Засенко, С. Зиков, М. Шеремет, Ж. Шиф, М. Ярмаченко та ін., які у своїх працях наголошували на важливості засвоєння учнями нових знань, збагаченні словникового запасу, розвитку зв'язного мовлення та слухового сприймання, що сприятиме всебічному розвитку школяра з порушеннями слуху та швидкій його інтеграції у суспільство.

У дослідженнях Л. Ісаєнка, А. Перротте, М. Скаткіна, К. Ягодовського та ін. підкреслюється важливість використання усного і писемного мовлення та застосування набутих знань під час виконання різноманітних письмових і усних вправ, що сприяє якіснішому усвідомленню самої теми та руйнує бар'єр між учнями із порушеннями слуху і навколишнім середовищем.

Проведена організаційно-методична робота науковцями Р. Боскіс, Т. Власовою, Л. Нейманом, Ф. Рау та ін. зі створення системи розвитку слухового сприймання в учнів з порушеннями слуху, де розвиток і використання слухового сприймання розглядалися як компоненти формування словесної мови таких школярів на основі використання індивідуальної звукопідсилюючої апаратури, сприяла підвищенню якості набутих знань.

Значний внесок у впровадження відповідних методик, інноваційних технологій, методів, форм навчання означеної категорії учнів був зроблений сучасними українськими вченими (Н. Адамюк, А. Замша, В. Засенко, С. Кульбіда, С. Литовченко, О. Таранченко, О. Федоренко, В. Шевченко та ін.), що вплинуло на якість навчального процесу у спеціальних загальноосвітніх навчальних закладах.

У дидактиці і методиці шкільної географії поняття розглядаються як основна одиниця знань, яка є узагальненим відображенням дійсності і належить до словесно-логічної категорії, а їх зміст розкривається в одному або у декількох змістовних висловлюваннях. Самі географічні поняття створюють специфічну мову шкільної географії, володіння цією мовою визначає рівень географічної культури учня.

На основі теоретичного аналізу загальної і спеціальної літератури було встановлено відмінності у формуванні географічних понять в учнів із збереженим і порушеним слухом та врахування в останніх при формуванні географічних понять індивідуальних особливостей, усіх мовленнєвих форм, особливостей розвитку, особливостей формування активного і пасивного словникового запасу, ступінь порушення слуху у тісному взаємозв'язку з використанням на уроці всіх дидактичних засобів навчання.

Подальший науковий пошук сприяв визначенню особливостей формування географічних понять в учнів із порушеннями слуху 6-9 класів.

У другому розділі – «*Особливості сформованості географічних понять в учнів 6-9 класів із порушеннями слуху*» обґрунтовано та розроблено методичку експериментального дослідження; виявлено особливості формування географічних понять в учнів із порушеннями слуху 6-9 класів; обґрунтовано організаційно-педагогічні умови формування географічних понять; зроблено диференційований розподіл учнів із порушеннями слуху за мовним типом родини; запропоновано і обґрунтовано блоки завдань за допомогою яких перевіряли засвоєння географічних понять в учнів із порушеннями слуху, де в якості виявлення рівнів сформованості нових географічних понять застосовували показники (І. Лернер, Н. Морозова, О. Речицька, В. Синьов та ін.), а саме:

- повнота розуміння географічного поняття, що виявляється у відтворенні в повному обсязі вивчених учнем із порушеннями слуху істотних ознак географічних об'єктів і явищ природи за допомогою ЖМ і словесної мови (якщо це можливо);
- володіння географічним поняттям, що виявляється в здатності школярів встановлювати логічні та причинно-наслідкові зв'язки між об'єктами і явищами природи; уміння за допомогою ЖМ, словесної (якщо мова не розпалася у ранньому віці) і писемної мов взаємопов'язати між собою географічні поняття, що у подальшому сприятиме введенню нового географічного поняття в систему його зв'язків;
- застосування географічного поняття виявляється у спроможності учнів використовувати набуті знання у практичній діяльності. Важливість цього показника полягає у свідомому оперуванні школярами новим географічним поняттям в різних життєвих ситуаціях та використанні отриманих знань для одержання нових умінь і практичних навичок.

Перед виконанням трьох блоків завдань на виявлення показників сформованості географічних понять діяльність учителя була спрямована на:

- прочитування запитання чи завдання;
- розкриття змісту запитання чи завдання;
- активізацію знань учнів та підведення їх до самостійної відповіді.

Сформованість географічних понять виявлялася за допомогою розроблених критеріїв оцінювання знань учнів із порушеннями слуху: не сформоване географічне поняття, частково сформоване географічне поняття, сформоване (повністю) географічне поняття. В якості критерію оцінювання слугувала якість виконаних завдань за трьома боками. До не сформованого критерію оцінювання знань школярів з предмета «Географія» належали учні із порушеннями слуху в яких був сформований малий обсяг географічних понять, що відповідає мінімальному обсягу програмових вимог. До частково сформованого критерію оцінювання знань учнів з предмета «Географія» належали учні із порушеннями слуху, в яких був сформований не повний обсяг географічних понять, що відповідає основним програмовим вимогам в неповному обсязі. До повністю сформованого критерію оцінювання знань учнів з предмета «Географія» належали учні із порушеннями слуху, в яких був сформований повний обсяг географічних понять, що відповідає основним програмовим вимогам.

У процесі дослідження учнів було диференційовано за мовним типом родини, оскільки було з'ясовано, що мовний тип родини відіграє дуже важливу роль у процесі формування географічних понять в учнів із порушеннями слуху. Диференціація учнів

відбувалася за допомогою принципу порівняння у середині самого класу, який обумовив поділ всіх учнів на чотири групи:

- перша група (ГУГБ) – глухі учні, які опановують спочатку жестову мову («жестово-словесний білінгвізм»), до якої належать глухі учні глухих батьків;
- друга група (ГУЧБ) – глухі учні, які опановують спочатку словесну мову («словесно-жестовий білінгвізм»), до якої належать глухі учні чуючих батьків;
- третя група (СУГБ) – слабкочуючі учні, які опановують спочатку жестову мову («жестово-словесний білінгвізм»), до якої належать слабкочуючі учні глухих батьків;
- четверта група (СУЧБ) – слабкочуючі учні, які опановують спочатку словесну мову («словесно-жестовий білінгвізм»), до якої належать слабкочуючі учні чуючих батьків.

Учні із порушеннями слуху (ГУГБ, СУГБ) глухих та слабкочуючих батьків оволодівають жестовою мовою з самого народження і вважають її своєю рідною. Словесну мову такі школярі розпочинають вивчати у дошкільному навчальному закладі. Враховуючи те, що є учні які не можуть спілкуватися словесною мовою (у зв'язку з тим, що втрата слуху відбулася у ранньому віці й мова їх розпалася) важливим засобом комунікації таких учнів з оточуючими людьми є жестова мова. Тому набуті школярами навички жестової комунікації мають максимально застосовуватися протягом навчального процесу у тісному взаємозв'язку зі словесною мовою (якщо це можливо) виходячи з життєвої потреби спілкуватися мовою, доступною для отримання та обміну інформацією на основі візуального сприймання в умовах слухової депривації.

Інша категорія учнів із порушеннями слуху (ГУЧБ, СУЧБ) – це школярі із порушеннями слуху чуючих батьків, які приходять у дошкільний заклад з нульовими або незначними знаннями жестової мови. Словесну мову такі школярі знають на низькому рівні та розпочинають її вивчати у дошкільному закладі разом із жестовою мовою. Враховуючи те, що є учні які не можуть спілкуватися словесною мовою (у зв'язку з тим, що значна втрата слуху відбулася у ранньому віці й мова їх розпалася) і не володіють (слабко володіють) жестовою мовою (ЖМ), вчителю потрібно постійно корегувати їх знання з метою усунення відставання таких учнів у розумовому розвитку від своїх однолітків. З'ясовано, що така категорія учнів також відстає у навчанні й у середніх класах, оскільки відставання від своїх однолітків в них розпочалося ще у дошкільному закладі.

У процесі експериментального дослідження чотирьом групам учнів було запропоновано виконати блоки завдань (блок завдань № 1: повнота сформованості географічних поняття в учнів із порушеннями слуху; блок завдань № 2: володіння поняттям в системі його зв'язків; блок завдань № 3: готовність до застосування сформованого географічного поняття у практичній діяльності) з метою виявлення сформованості географічних понять у різних групах школярів із порушеннями слуху (ГУЧБ – глухі учні чуючих батьків; ГУГБ – глухі учні глухих батьків; СУЧБ – слабкочуючі учні чуючих батьків; СУГБ – слабкочуючі учні глухих батьків).

Результати подано у таблицях (табл. 1. – 3.).

Таблиця 1.

Результати стану сформованості географічних понять в учнів із порушеннями слуху за повнотою сформованості поняття

Показники сформованості	Критерії	ГУЧБ %	ГУГБ %	СУЧБ %	СУГБ %
блок завдань №1. повнота	не сформоване	68	62	63	62
	частково сформоване	32	38	37	38
	сформоване поняття	-	-	-	-

Аналізуючи діагностичні дані блоку завдань № 1 (повнота сформованості географічних понять) необхідно зазначити, що всі учні мали певні труднощі під час виконання завдань. Це пов'язано з тим, що школярі мали недостатній словниковий запас географічних понять та труднощі під час диференціації понять на одиничні й загальні з подальшим виділенням в них істотних ознак.

Таблиця 2.

Результати стану сформованості географічних понять в учнів із порушеннями слуху за володінням поняттям в системі його зв'язків

Показники сформованості	Критерії	ГУЧБ %	ГУГБ %	СУЧБ %	СУГБ %
блок завдань №2. володіння	не сформоване	78	76	77	71
	частково сформоване	22	24	23	29
	сформоване поняття	-	-	-	-

Аналізуючи діагностичні дані блоку завдань № 2 необхідно зазначити, що встановлення логічних і причинно-наслідкових зв'язків у завданнях виконувалося учнями невірно навіть після додаткового індивідуального пояснення вчителем за допомогою ЖМ і словесної мови. Це пов'язано з тим, що учні мали слабо сформоване образне мислення та володіли малим активним і пасивним словниковим запасом, що спричинило труднощі під час встановлення логічного і причинно-наслідкових зв'язків між географічними поняттями.

Таблиця 3.

Результати стану сформованості географічних понять в учнів із порушеннями слуху за готовністю до застосування понять

Показники сформованості	Критерії	ГУЧБ %	ГУГБ %	СУЧБ %	СУГБ %
блок завдань №3. застосування	не сформоване	48	44	43	43
	частково сформоване	43	45	45	46
	сформоване поняття	9	11	12	11

Аналізуючи діагностичні дані блоку завдань № 3 необхідно зазначити, що застосування сформованих понять у практичній діяльності за допомогою дидактичних засобів навчання (презентації, атласи, контурні карти тощо) відбувалося із незначною допомогою вчителя, оскільки учні виконували завдання за допомогою наочних засобів навчання.

Таким чином, за результатами констатувального експерименту доведено, що мовний тип родини суттєво позначається на розвитку школярів із порушеннями слуху, а відтак і на формуванні в них географічних понять. Глухі і слабкочуючі учні глухих батьків мають краще сформоване наочно-образне мислення, яке сприяє кращому розумінню зв'язків та взаємозалежностей між географічними об'єктами і явищами природи та правильному встановленню логічних і причинно-наслідкових зв'язків між географічними поняттями. Встановлено, що спілкування рідною мовою (ЖМ) у сім'ї сприяє розширенню світогляду самих школярів із порушеннями слуху, а відтак і розуміння великої кількості географічних об'єктів і явищ природи. Експериментальні дані підтвердили важливість врахування в учнів всіх збережених аналізаторів, ступеня порушення слуху, мовного типу родини, особливостей розвитку, особливостей формування словникового запасу у тісному взаємозв'язку з дидактичними засобами навчання.

У третьому розділі – «Методика формування географічних понять в учнів 6-9 класів із порушеннями слуху» обґрунтовано і розкрито методику формування географічних понять в учнів середніх класів із порушеннями слуху та проведено апробацію її ефективності; описано педагогічний експеримент та здійснено аналіз його результатів.

За структурною послідовністю методика складається з двох важливих складових – змістової (мета та завдання) і діяльнісної (етапи (діагностичний, проектувальний та формувальний) і принципи) та має на меті сприяти формуванню географічних понять в учнів із порушеннями слуху 6-9 класів.

Змістова складова має на меті формування географічних понять в учнів із порушеннями слуху за допомогою таких завдань як формування поняття та введення його в систему понять.

Діяльнісна складова складається з принципів навчання (загальних, спеціальних і специфічних) та етапів формування понять.

У процесі розроблення методики були виокремлені спеціальні дидактичні принципи навчання, які потребували суттєвих змін з огляду на сучасні вимоги до освітнього процесу, а саме:

- принцип єдності процесам навчання та словесної мови варто замінити на *принцип єдності процесу навчання та словесно-жестової мови*, оскільки існує велика кількість учнів із порушенням слуху мова яких розпалася у ранньому віці;
- принцип інтенсивного розвитку слухового сприймання варто замінити на *принцип інтенсивного розвитку слухового сприймання та навичок зчитування з губ*, оскільки існує певна кількість учнів, які є тотально глухими, тому для них сприймання мови інших людей має відбуватися за допомогою навичок зчитування з губ;
- принцип інтенсифікації мовного спілкування варто замінити на *принцип інтенсифікації словесно-жестового спілкування*, оскільки існує велика кількість школярів із порушеннями слуху, мова яких розпалася у ранньому віці.

Рис. 3.1. Методика формування географічних понять в учнів із порушеннями слуху 6-9 класів.

Структурна послідовність методики передбачала врахування змістової та діяльнісної складових для введення їх до відповідного етапу формування понять (перший етап: підготовка до формування нового поняття, другий етап: формування нового поняття, третій етап: введення сформованого поняття у систему географічних понять і четвертий етап: застосування сформованого поняття у практичній діяльності) з подальшим виявленням показників сформованості понять у школярів із порушеннями слуху (за повнотою сформованості поняття, володіння поняттям в системі його зв'язків, готовністю учнів до застосування поняття у практичній діяльності) з обов'язковим врахуванням критеріїв оцінювання знань учнів (не сформоване, частково сформоване, повністю сформоване поняття).

Перший етап: підготовка до формування нового поняття.

Мотиваційна і змістова підготовка до сприймання, розуміння та засвоєння нового поняття є першим етапом у процесі формування нових понять, що забезпечує

учня із порушеннями слуху не лише загальною інформацією про об'єкт (явище природи), але і викликає інтерес до подальшого вивчення цієї теми.

На цьому етапі формування понять вчитель виявляє у школярів із порушеннями слуху опорні знання, які були сформовані у попередніх класах чи на попередніх уроках та можуть слугувати основою під час формування нового географічного поняття. Наприклад, для засвоєння поняття «клімат» потрібно знати раніше вивчені поняття «повітря», «температура», «атмосфера», «вітер», «погода», «пори року», «теплові пояси» тощо та вміти взаємопов'язувати ці поняття між собою.

Другий етап: формування нового поняття.

Організація чуттєвого сприймання предметів та явищ природи та їх окремих ознак відбувається за допомогою збережених аналізаторів (колір, температура, форма, вага, твердість, розмір тощо), що викликає у свідомості учнів його образ.

Виділення істотних ознак поняття, узагальнення та порівняння сприяє осмисленню понять, узагальненню суттєвих ознак багатьох одиничних понять та порівняння схожих понять між собою.

Уміння учнями *узагальнювати істотні ознаки* в предметах і явищах природи сприяє переходу до нових знань, оскільки синтез не є простим мисленнєвим поєднанням частин, адже у процесі синтезу відбувається пізнання географічного поняття: взаємодія частин і цілого. Наприклад, під час вивчення теми «Паливні корисні копалини» учні аналізують зображення торфу, газу, нафти, горючих сланців, кам'яного і бурого вугілля та шляхом синтезу отриманої інформації вчитель підводить їх до узагальнення. Таким чином у школярів із порушеннями слуху за допомогою дидактичних засобів навчання (опорних схем, таблиць, малюнків), складених на попередніх уроках, та ЖМ, писемної і словесної (якщо це можливо) мов формується поняття: паливними корисними копалинами називаються такі копалини, які можуть горіти (горючі) та до них відносяться нафта, газ, торф, кам'яне вугілля, буре вугілля і горючі сланці.

Словесно-жестове позначення поняття допомагає учням із порушеннями слуху позначити нове географічне поняття за допомогою словесної мови (якщо це можливо) і ЖМ.

Осмислення нового поняття відбувається шляхом виконання певних дій самим школярем із порушеннями слуху, оскільки учню потрібно відповісти на запитання вчителя чи однокласників, самому сформулювати запитання, висловити свою точку зору на дану проблему, описати поняття тощо. Таким чином учень краще усвідомлює новий матеріал з теми, яку вивчає.

Закріплення нового поняття відбувається за допомогою дидактичних засобів навчання (які спираються на зорові аналізатори учнів із порушеннями слуху) та різноманітних завдань. Виконання учнями тестових завдань, опис поняття, виконання завдань на знаходження істотних ознак і їх узагальнення, заповнення таблиці, складання характеристики на даний об'єкт, виконання завдання в географічному атласі чи контурній карті тощо сприяє кращому закріпленню нового поняття.

Перевірка сформованості поняття в учнів із порушеннями слуху відбувається за допомогою дидактичних засобів навчання, зокрема білінгвального засобу навчання (словесно-жестового) та різноманітних завдань, запитань, бесіди, індивідуальних завдань на картках тощо, з подальшим виявленням прогалин у знаннях, уміннях і навичках учнів та їх корекції на наступних уроках.

Третій етап: введення сформованого поняття у систему географічних понять – ввести сформоване географічне поняття у систему понять та встановити взаємозв'язок між новим і сформованими поняттями.

На цій стадії відбувається встановлення тісних взаємозв'язків між предметами та явищами природи при виконанні різноманітних завдань; систематизація знань в учнів із порушеннями слуху шляхом введення нового поняття у систему понять; використання сформованих понять у практичній діяльності та різних життєвих ситуаціях.

Четвертий етап: застосування сформованого поняття у практичній діяльності – застосування набутих знань про предмети (явища природи) у практичній діяльності сприяє збагаченню словникового запасу, розширенню кругозору школярів та вміння застосовувати свої знання у стандартних і нестандартних ситуаціях. Наприклад, використання на уроках інтерактивних маніпуляційних матеріалів (в яких потрібно щось зробити); виконання самостійних, практичних чи контрольних робіт; використання набутих знань у різних стандартних і нестандартних життєвих ситуаціях тощо.

Важливу роль у правильному (не викривленому) розумінні географічних понять відіграють збережені аналізатори учнів у поєднанні з ЖМ (на високому рівні), писемною і словесною (якщо це можливо) мовами, навичками читання з губ та дидактичними засобами навчання. З'ясовано, що під час формування нового поняття, словесно-жестовий опис не забезпечує розуміння нового поняття, натомість, поєднання різних засобів навчання з словесно-жестовим мовленням створюють наочні образи, які допомагають розкрити і усвідомити його суть, встановити взаємозв'язок з іншими поняттями тощо.

Повнота сформованості поняття в учнів із порушеннями слуху виявляється шляхом відтворення його визначення. Серед завдань, які може використовувати учитель під час виявлення повноти сформованості понять, можуть бути такі: завдання на визначення вивченого поняття, встановлення його істотних і неістотних ознак та віднесення його до загальних чи одиничних понять (дидактичні ігри, заповнення таблиці чи схеми, завдання з використанням атласів і політичних (фізичних) карт, відповідь на запитання, виконання термінологічного диктанту (показані ЖМ та КЖМ нові поняття потрібно записати у зошит), перекладні завдання (записані нові поняття потрібно перекласти на ЖМ) тощо).

Володіння поняттям в системі його зв'язків в учнів із порушеннями слуху виявляється шляхом визначення поняття у відповідній системі географічних понять та встановлення взаємозв'язків між новим поняттям і вже сформованими на попередніх уроках. Серед завдань, які може використовувати учитель під час виявлення володіння поняттям в системі його зв'язків, можуть бути такі: завдання на встановлення причинно-наслідкових зв'язків, логічного зв'язку та взаємозв'язку між географічними поняттями (заповнення таблиць і схем, використання опорних карток, відповідь на запитання, дидактичні ігри, завдання з використанням атласів і політичних (фізичних) карт тощо).

Готовність до застосування поняття у практичній діяльності виявляється у здатності оперувати сформованими поняттями у практичній діяльності самими школярами із порушеннями слуху. Серед завдань, які може використовувати учитель під час виявлення готовності до застосування поняття у практичній діяльності,

можуть бути такі: складання творів-мініатюр, дидактичні ігри, виконання самостійних і практичних робіт тощо.

Враховуючи особливості розвитку школярів із порушеннями слуху, своєрідність предмета «Географія» та особливостей засвоєння учнями навчального матеріалу, вважається за доцільне дотримання дидактичних умов формування географічних понять з урахуванням показників сформованості, що сприятиме вірному та глибокому розумінню нових географічних понять з подальшим їх правильним застосуванням у практичній діяльності.

Важливо зазначити, що правильне формування географічних понять в учнів із порушеннями слуху безпосередньо залежить від умов, за допомогою яких відбувається процес формування понять. З-поміж таких умов необхідно виділити такі:

- застосування вчителями на уроках білінгвального навчання (словесно-жестового), як ефективного засобу під час формування географічних понять у школярів із порушеннями слуху;
- використання дидактичних засобів навчання на різних етапах формування понять;
- стимулювання школярів до застосування географічних понять у практичній діяльності.

Поряд з цим дотримання дидактичних умов може сприяти формуванню географічних понять в учнів із порушеннями слуху в середніх класах, а саме:

- володіння вчителем навчальним матеріалом та ЖМ на високому рівні;
- вміння вчителем виявити рівень сформованості понять у школярів на різних етапах роботи;
- сприяння та допомога учням під час встановлення зв'язків між сформованими поняттями та систематизація географічних понять з метою подальшого застосування у практичній діяльності;
- вміння вчителем підводити учнів до самостійних висновків та встановлення логічного і причинно-наслідкових в'язків між об'єктами і явищами природи.

ВИСНОВКИ

Результати теоретико-експериментального дослідження з формування географічних понять в учнів із порушеннями слуху 6-9 класів дали змогу дійти таких висновків:

1. Аналіз наукової літератури щодо досліджуваної проблеми свідчить, що проблема формування географічних понять в учнів із порушеннями слуху є актуальною в практичному аспекті і потребує детального дослідження. Встановлено, що першочергового значення набуває необхідність дотримання поетапності формування географічних понять в учнів із порушеннями слуху. Кожен етап формування географічних понять має забезпечуватися використанням усіх основних методів навчання, зокрема, білінгвального навчання, відповідним до кожної теми змістовим матеріалом та проведенням роботи на уроках географії переважно у фронтальній формі.

2. Результати аналізу професійної діяльності вчителів географії та сурдопедагогів (дефектологів), які викладають географію у середніх класах для учнів із порушеннями слуху свідчать, що вчителі географії під час формування географічних понять вибірково використовували дидактичні засоби навчання, не

враховували особливостей розвитку школярів, особливостей формування географічних понять, своєрідності засвоєння географічних понять та не надавали великого значення деяким мовленнєвим формам – жестовій, а сурдопедагоги і дефектологи на низькому рівні формували географічні поняття.

3. Проведене експериментальне дослідження дало змогу встановити, що учні спеціальних загальноосвітніх навчальних закладів характеризувалися переважно початковим та середнім рівнями сформованості географічних понять. Достатній рівень знань спостерігався в незначній кількості школярів. Високий рівень знань у школярів із порушеннями слуху не спостерігався. Отримані дані свідчать про необхідність проведення спеціальної роботи з учнями із порушеннями слуху з формування географічних понять, підвищення рівня вже сформованих понять про об'єкти і явища природи, з урахуванням показників сформованості понять для виявлення прогалин у знаннях, уміннях і навичках учнів та за допомогою спеціально підібраних завдань їх усунути на наступних уроках. Кореляційний аналіз даних засвідчив, що між усіма показниками сформованості географічних понять існує тісний взаємозв'язок.

4. У дослідженнях сурдопедагогічного спрямування застосовуються загальні (які застосовують при формуванні географічних понять в учнів із збереженим і порушеним слухом), спеціальні (які застосовуються при формуванні географічних понять в учнів із порушеннями слуху) та специфічні (які застосовуються лише до певного навчального предмету в учнів із збереженим і порушеним слухом) дидактичні принципи. З огляду на вимоги часу під час розробки методики були запропоновані зміни до деяких спеціальних дидактичних принципів навчання для покращення засвоєння учнями з порушеннями слуху 6-9 класів предметів природничо-географічного циклу при їх вивченні.

5. Для констатувального експерименту усі учні із порушеннями слуху поділялися на чотири групи. В результаті проведеного експерименту встановлено, що спілкування рідною мовою (ЖМ) у сім'ї сприяє розширенню світогляду самих школярів із порушеннями слуху і розумінню великої кількості географічних об'єктів та явищ природи. Втім, у глухих і слабкочуючих учнів чуючих батьків краще сформоване усне мовлення (при умові що мовлення учня не розпалося у ранньому віці), який учні із порушеннями слуху використовують на уроці (при умові, що мовлення учня не розпалося в ранньому віці), натомість вони мають слабо сформоване образне мислення (порівняно з учнями глухих батьків їм важче встановити логічні і причинно-наслідкові зв'язки між географічними об'єктами і явищами природи, пояснити взаємозв'язки і взаємозалежності між географічними об'єктами і явищами природи, виділити істотні ознаки у поняттях тощо).

6. З огляду на з'ясовані особливості формування географічних понять в учнів із порушеннями слуху, специфіку виховання у родині та спеціальному закладі загальної середньої освіти встановлено, що під час формування географічних понять у школярів потрібно дотримуватися таких організаційно-педагогічних умов: впровадження у освітній процес методики формування географічних понять в учнів із порушеннями слуху з огляду на вимоги часу; підготовка у вищих закладах освіти педагогічного профілю вчителів-предметників для спеціальних закладів загальної середньої освіти; використання всіх дидактичних засобів навчання має відбуватися систематично і послідовно та спиратися на збережені аналізатори школярів; під час формування

географічних понять мають враховуватися ступінь порушення слуху, індивідуальні особливості кожного учня, особливості розвитку школярів, особливості формування активного і пасивного словникових запасів з використанням усіх збережених аналізаторів, мовленнєвих форм, навичок зчитування з губ та мовного типу родини; методика формування географічних понять має ґрунтуватися на врахуванні всіх збережених аналізаторів, особливостей розвитку учнів, особливостях формування активного і пасивного словникових запасів, ступеня порушення слуху, усіх мовленнєвих форм, типу мовної родини та навичок зчитування з губ. Формування географічних понять в учнів із порушеннями слуху покращується, якщо вчитель на уроці враховує особливості розвитку учнів, формування в них активного і пасивного словникових запасів, мовний тип родини, спирається на збережені аналізатори, використовує наочні засоби навчання, шукає до учнів індивідуальний підхід, на високому рівні володіє ЖМ та добре знає свій предмет.

Загалом результати дослідно-експериментальної роботи дають підстави стверджувати, що мету дослідження досягнуто, проте подальшого вивчення потребують питання удосконалення процесу навчання географії учні із порушеннями слуху 6-9 класів.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Публікації, що відображають основні наукові результати

Статті у наукових періодичних виданнях інших держав

1. Бурлака О. В. Проблема формирования географических понятий на основе повышения качества знаний учащихся с нарушениями слуха. *Спеціальная адукацыя*. Минск, 2017. №3. С. 35-38.

Статті у наукових фахових виданнях України

2. Бурлака О. В. Використання технічних засобів навчання на уроках географії в школах для дітей з порушеннями слуху. Науково методичний збірник. *Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови*. Київ, 2015. № 9. С. 19–26.

3. Бурлака О. В. Дидактичні аспекти формування географічних понять в учнів із порушеннями слуху. *Збірник наукових праць «Педагогічні науки»*. Херсон, 2016. Вип. LXXI, т. 1. С. 7–10.

4. Бурлака О. В. Формування географічних понять як чинник підвищення природничо-наукової компетентності в учнів із порушеннями слуху. Науково методичний посібник. *Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови*. Київ, 2016. № 11. С. 43-49.

5. Бурлака О. В. Формування в учнів із порушеннями слуху географічних понять. *Збірник наукових праць «Педагогічні науки»*. Херсон, 2016. Вип. LXIX, т. 1. С. 132-136.

6. Бурлака О. В. Особливості формування географічних понять в учнів із порушеннями слуху. *Збірник наукових праць «Педагогічні науки»*. Херсон, 2016. Вип. LXX, т. 1. С.С. 42-46.

7. Бурлака О. В. Проблема підвищення якості знань в учнів із порушеннями слуху на основі формування географічних понять. *Збірник наукових праць «Педагогічні науки»*. Херсон, 2018. Вип. LXXXII, т.3. С. 52-55.

8. Бурлака О. В. Формування географічних понять за допомогою білінгвального засобу навчання. *Збірник наукових праць. Шкільна освіта Хмельниччини: психолого-педагогічний супровід модернізаційних процесів*. Хмельницький, 2020. С. 45-48.

**Публікації, що додатково відображають наукові результати
Публікації апробаційного характеру**

9. Бурлака О. В. Навчання дітей з особливими потребами. *Соціально-педагогічна робота в закладах освіти інклюзивної орієнтації*: збірник тез доповідей VII всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Хмельницький, 27 берез. 2012 р.). Хмельницький, 2012. С. 86-89.

10. Бурлака О. В. Навчання та соціалізація дітей з особливостями психофізичного розвитку. *Соціально-педагогічна робота в закладах освіти інклюзивної орієнтації*: збірник тез доповідей VIII всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Хмельницький, 11 квіт. 2013 р.). Хмельницький, 2013. С. 30-33.

11. Бурлака О. В. Діти з порушеннями слуху в інклюзивному навчальному закладі. *Соціально-педагогічна робота в закладах освіти інклюзивної орієнтації*: збірник тез доповідей IX всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Хмельницький, 10 квіт. 2014 р.). Хмельницький, 2014. С. 30-33.

12. Бурлака О. В. Використання технічних засобів навчання на уроках географії в школах для дітей з порушеннями слуху. *Гуманістична парадигма у спеціальній освіті: наука і практика*: збірник тез доповідей всеукраїнської науково-практичної on-line конференції (м. Київ, 9-10 черв. 2015 р.). Київ: Інститут спеціальної педагогіки НАПН України, 2015. С. 68 – 70.

13. Бурлака О. В. Формування в учнів із порушеннями слуху географічних понять за допомогою бесіди. *Соціально-педагогічна робота в закладах освіти інклюзивної орієнтації*: збірник тез доповідей IX всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Хмельницький, 27-28 квіт. 2016 р.). Хмельницький, 2016. С. 121-123.

14. Бурлака О. В. Використання різноманітних засобів навчання у процесі формування географічних понять в учнів із порушеннями слуху. *Стан та перспективи розвитку педагогіки та психології в Україні та світі*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 2–3 вер. 2016 р.). Київ, 2016. С. 24–27.

15. Бурлака О. В. Формування географічних понять в учнів із порушеннями слуху за допомогою навчальних таблиць. *Пріоритетні наукові напрямки педагогіки і психології: від теорії до практики*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 14-15 жовт. 2016 р.). Харків, 2016. С. 7-10.

16. Бурлака О. В. Формування географічних понять в учнів із порушеннями слуху за допомогою шкільного підручника. *Психологія та педагогіка: сучасні методики та інновації, досвід практичного застосування*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 28-29 жовт. 2016 р.). Львів, 2016. С. 160-162.

17. Бурлака О. В. Дослідження проблеми формування географічних понять в учнів із порушеннями слуху. *Дослідження різних напрямів розвитку психології та педагогіки*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 18-19 лист. 2016 р.). Одеса, 2016. С. 162-164.

18. Burlaka, O. Formation of geographical concepts in pupils with hearing problems with the help of maps. Kielce. 2016. P. 64–67.

19. Бурлака О. В. Етапи процесу формування географічних понять в учнів із порушеннями слуху. *Психологія та педагогіка у XXI столітті: перспективні та*

пріоритетні напрямки досліджень: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 1-2 черв. 2018 р.). Київ, 2018. С. 16-19.

20. Бурлака О. В. Підвищення ефективності формування географічних понять в учнів із порушеннями слуху. *Сучасні дослідження у психології та педагогіці – прогрес майбутнього*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 18-19 трав. 2018 р.). Одеса, 2018. С. 109-112.

21. Бурлака О. В. Формування географічних понять в учнів із порушеннями слуху в умовах білінгвального навчання. *Сучасний вимір психології та педагогіки*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 25-26 трав. 2018 р.). Львів, 2018. С. 111-114.

22. Бурлака О. В. Дослідження проблеми формування географічних понять в змісті шкільної географії. *Освіта осіб з особливими потребами: виклик сьогодення*: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Київ, 21 черв. 2018 р.). Київ, 2018. 176 с.

23. Бурлака О. В. Формування географічних понять за допомогою причинно-наслідкових зв'язків у школярів із порушеннями слуху. *Навчання і виховання в інклюзивному освітньому просторі: теорія та практика: збірник тез доповідей II всеукраїнської науково-практичної конференції* (м. Хмельницький, 19 квіт. 2019 р.). Хмельницький, 2019. С. 17-19.

24. Бурлака О. В. Стан сформованості географічних понять в учнів із порушеннями слуху. *Психологія і педагогіка на сучасному етапі розвитку наук: актуальні питання теорії і практики: збірник тез доповідей* (м. Одеса, 19-20 лист., 2021 р.). Одеса, 2021. С. 125-128.

АНОТАЦІЇ

Бурлака О. В. Формування географічних понять в учнів із порушеннями слуху 6-9 класів. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.03 – корекційна педагогіка. Інститут спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка НАПН України. Київ, 2021.

Дисертаційна робота є теоретико-експериментальним дослідженням проблеми формування географічних понять в учнів із порушеннями слуху 6-9 класів.

У роботі здійснено аналіз вітчизняної і зарубіжної психолого-педагогічної літератури, який дав змогу створити педагогічну технологію формування географічних понять в учнів 6-9 класів із порушеннями слуху; дослідити рівні сформованості географічних понять в учнів із порушеннями слуху; охарактеризувати інноваційну спрямованість у формуванні нових понять у спеціальних загальноосвітніх навчальних закладах; дослідити засоби навчання та етапи формування нових географічних понять; розробити та впровадити обґрунтовану послідовність дій під час формування географічних понять за допомогою навчальних засобів, зокрема білінгвального засобу навчання (словесно-жестового), як одного із головних під час передачі навчальної інформації від вчителя учням; врахувати особливості формування географічних понять в учнів із порушеннями слуху, особливості формування активного і пасивного словникових запасів, ступеня порушення слуху, мовного типу родини, всіх мовленнєвих форм та збережених аналізаторів.

Ключові слова: білінгвальний засіб, етапи формування понять, засоби навчання, поняття, сурдопедагог, учні із порушеннями слуху, якість знань.

Бурлака О. В. Формирование географических понятий у учащихся с нарушениями слуха 6-9 классов. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.03 – коррекционная педагогика. Институт специальной педагогики и психологии имени Николая Ярмаченко НАПН Украины. Киев, 2021.

Диссертационная работа - теоретико-экспериментальное исследование проблемы формирования географических понятий у учащихся с нарушениями слуха 6-9 классов.

В работе проведен анализ отечественной и зарубежной психолого-педагогической литературы, позволивший создать педагогическую технологию формирования географических понятий у учащихся 6-9 классов с нарушениями слуха; исследовать уровни формирования географических понятий у учащихся с нарушениями слуха; охарактеризовать инновационную направленность в формировании новых понятий в специальных общеобразовательных учебных заведениях; исследовать способы обучения и этапы формирования новых географических понятий; разработать и внедрить обоснованную последовательность действий при формировании географических понятий с помощью учебных средств, в частности билингвального средства обучения (словесно-жестового), как одного из главных при передаче учебной информации от учителя учащимся; учесть особенности формирования географических понятий у учащихся с нарушениями слуха, особенности формирования активного и пассивного словарных запасов, степени нарушения слуха, речевого типа семьи, всех речевых форм и сохраненных анализаторов.

Ключевые слова: билингвальное средство, этапы формирования понятий, способы обучения, понятия, сурдопедагог, учащиеся с нарушениями слуха, качество знаний.

Burlaka O. V. The formation of geographical concepts in students with hearing impairment grades 6-9. - On the rights of the manuscript.

Thesis for the degree of Candidate of Pedagogical Sciences in specialty 13.00.03 - Correctional Pedagogy. Institute of Special Pedagogy of the National Academy of Sciences of Ukraine. Kiev, 2021.

The dissertation is a theoretical and experimental study of the problem of formation of geographical concepts in students with hearing impairments of 6-9 grades.

The thesis is devoted to the study of the level of the formation of geographical concepts in students with hearing impairments. The innovative orientation in the formation of new concepts in special educational institutions for pupils with hearing impairments is characterized. Studies of teaching aids and stages of the formation of new geographical concepts. Developed and justified the sequence of actions in the formation of geographical concepts with the help of teaching aids, in particular a bilingual means of teaching (verbal-gestural), as one of the main during the transfer of educational information from the teacher to students. Specific features of the formation of geographical concepts in students with hearing impairment about objects and phenomena of nature that meet the requirements of the geography program are determined.

Keywords: bilingual means of training, concepts, faculty, pupils with hearing impairments, quality of knowledge, stages of concept formation, teaching aids.

Підписано до друку 26.11.2021 р. Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman. Друк цифровий. Ум. друк. арк. 0,9
Наклад 100 прим. Зам. № 20211126-1а

Надруковано: ФОП «Сова Р.М.»
Свідоцтво ВО № 742278 від 18.09.2009 р.
29000, м. Хмельницький, вул. Проскурівського підпілля, 127/1 А
тел. 097 0744577